

Interview met Johan Braeckman door Stijn Cooman

Heeft u zelf nog les gehad van Jaap Kruithof?

Jazeker. Jaap Kruithof was toen eind de vijftig; ik heb meerdere keren les van hem gehad. Een aantal keer voor verplichte vakken – ik herinner me dat we als syllabus, ik denk voor het vak Ethica, het eerste deel van *Arbeid en lust* moesten studeren. Dat was een nogal theoretisch boek, vooral over arbeid, minder over lust. Het boek *De mens aan de grens* heb ik ook gestudeerd voor een cursus. Daarnaast heb ik uit belangstelling nog een vak van hem meegevolgd, waarvan de syllabus bestond uit het tweede deel van *Arbeid en lust*, een historische analyse van arbeid en arbeidsverhoudingen. Dus ik heb hem gekend toen hij nog in een erg productieve fase zat. Er zijn toen drie boeken van hem verschenen, die ik alle drie als cursussen heb geblokt.

Wat heeft u daar van opgestoken?

Behoorlijk veel. Ik vond dat in die tijd heel interessant, woonde vrijwel alle lessen bij en las ook vanalles rond de cursusinhouden. Jaap Kruithof had ook een stijl van lesgeven die mij aansprak. Je wist altijd waar je aan toe was en de lessen waren steeds informatief. Soms zat daar natuurlijk wel wat herhaling in, omdat hij veel lessen en lezingen gaf, en dus niet altijd goed wist wat hij al gezegd had voor wie. Hij had ook zijn stokpaardjes die telkens terugkwamen – dat is niet onlogisch. Het boeiendst vond ik *De mens aan de grens*, een filosofisch zeer uitdagend boek. Dat ging over de vraag: “heeft de natuur al dan niet intrinsieke waarde?” – een diep axiologisch probleem. Is de mens de uitvinder of toekenner van waarde, of is hij eerder degene die waarde vaststelt, de erkenner ervan? Etienne Vermeersch schreef in die tijd, een beetje later, zijn boek *De ogen van de panda*, waarin, wat de axiologische discussie betreft, een antropocentrische visie werd ontwikkeld: de mens kent waarde toe; zonder mensen zou het begrip waarde niet betekenisvol zijn. Kruithof beweerde het omgekeerde: ook los van mensen heeft de natuur, of toch bepaalde onderdelen ervan, waarde. Wij zaten daar als student middenin en dat was natuurlijk boeiend. Het was een filosofische discussie die ook van groot praktisch belang was. De milieuproblematiek bestond uiteraard al, maar milieufilosofie als duidelijk omschreven wijsgerige discipline was zich pas toen aan het ontwikkelen. Gentse filosofen, waaronder Kruithof en Vermeersch, maar ook Leo Apostel en Rudolf Boehm, waren er vroeg bij om daar, elk op hun manier, grondig over na te denken. Het was echt een topic dat in die tijd op de agenda stond. Dat boeide mij, en ik heb daar later ook zelf nog rond gewerkt. De invalshoek van mijn doctoraat was de vraag hoe mensen over de natuur nadenken, dat bracht mij bij Darwin, uiteraard, maar ook bij boeiende, hier minder bekende auteurs zoals John Muir en Aldo Leopold, voorlopers van de eco-centrische milieufilosofie en grondleggers van de Amerikaanse natuurbeschermingsorganisaties.

Je stak telkens iets op bij Kruithof. Hij was één van de lesgevers waar je altijd wel iets van onthield. Dat is altijd één van mijn vuistregels geweest, en dat is het nu overigens nog: je gaat naar een les of een lezing, en achteraf vraag je je af: “wat heb ik hier nu uit geleerd?” of: “Waar heb ik iets aan?” en bij mensen als Kruithof kwam daar altijd iets positiefs uit, in elk geval toch voor mij. Daarnaast was er ook altijd mogelijkheid tot discussie. Hij lokte dat zelf uit, en er waren dan altijd wel een paar mensen in de groep die vragen stelden waardoor er discussie ontstond. Bij Kruithof kreeg je dan ook vaak niet-voorziene uitweidingen, die door een vraag of opmerking aan bod kwamen. Dat

kon over om het even wat zijn – hij kon dan een college geven over muziektheorie of over iets anders dat hem bezighield. Zeer vaak ging het ook over de actualiteit. Hij volgde de wereldpolitiek en – economie op de voet en sprak daar vaak over.

Zo iemand hebben we vandaag niet meer.

Dat is juist, en men kan dat betreuren. Er zitten echter twee kanten aan. Kruithof was iemand die informatief en stimulerend kon lesgeven over wat hij die ochtend in de krant had gelezen. Lang niet iedereen kan dat op dezelfde manier. Over de krant of de actualiteit praten is meestal niet ten volle les geven. Je bereidt het eigenlijk niet voor, het is niet objectief, het is meer het geven van een opiniërend commentaar. Als je de actualiteit volgt en je hebt een referentiekader zoals Jaap dat had – noord-zuid- en oost-west-tegenstellingen, arbeid en kapitaal, links en rechts, enzovoort – dan vind je alle dagen in de krant wel topics waar je je lessen mee kunt vullen. Jaap deed dat zo goed dat de meeste studenten het boeiend en uitdagend vonden, waardoor het grote verdiensten kreeg. Vandaag ben ik een pak ouder en weet ik wellicht ook een pak meer dan vroeger, en bijgevolg zou ik dat nu minder interessant vinden. Maar toen ik achttien, negentien was, vond ik dat wel zeer belangrijk. Het klopt dat docenten dat nu niet meer doen, maar dat komt ten eerste omdat sommigen daar een zekere schroom over hebben, omdat ze dat niet echt als *doceren* beschouwen. Een echte les, daar steek je voorbereidingstijd in, daar kan je niet teveel van afwijken; dat is iets waarvan je zegt: kijk, dit moeten mensen *kennen*. Als je enkel commentaar op de krantenkoppen geeft, dan blijft dat natuurlijk wat oppervlakkig – tenzij je toevallig die bagage hebt die Jaap Kruithof bezat en je bovendien die zaken zo kunt brengen dat je toehoorders gestimuleerd worden om verder na te denken over die onderwerpen. Zo was bijvoorbeeld de Palestijnse kwestie in die tijd natuurlijk ook al aan de orde, dat was dagelijks in het nieuws, en dus sprak Kruithof daar voortdurend over. Ik herinner me dat ik me dan ging inlezen over de geschiedenis van dat conflict. Jaap Kruithof had het talent het zo te brengen dat een aantal studenten zich daar sowieso gingen in verdiepen, en dat is natuurlijk heel positief. Gaandeweg neem je daar dan weer afstand van, dat lijkt me ook normaal. Je ging de schema's herkennen waarin alles geplaatst wordt: zoals ik al zei, die noord-zuid- en oost-west-tegenstellingen, arbeid & kapitaal enzovoort. Alles moest daar in vermalen worden, wat vaak zeer interessant en inzichtelijk was, maar soms ook ronduit dogmatisch. Laat ik een voorbeeld geven. In 1989 werd de fatwa over Salman Rushdie uitgesproken. Dat werd vanuit het westen zeer algemeen veroordeeld, om evidente redenen. Maar Jaap had begrip voor de ayatollah. Hij beschouwde zijn fatwa als een soort expressie van het verdrukte zuiden, naar het kapitalistische, imperialistische westen toe. Ik, en ongetwijfeld niet alleen ik, vond dat nonsens. Er vielen toen ook slachtoffers, ondermeer een vertaler van Rushdies werk. Maar Jaap dacht dat als je steun uitsprak voor Salman Rushdie, dit automatisch een pro-westers standpunt was, alsof je dan alles waar het westen voor stond meteen ook goedkeurde. Dat gebeurde vaak, hij was soms moeilijk in staat om nuanceringen te maken of om af te stappen van zijn geïntegreerde, geijkte tegenstellingen waarmee hij de werkelijkheid wou vatten. Als je het dan niet met hem eens was, dan had je niet zomaar een andere opinie, neen, je was domweg tegen hem. Het was dus vaak zwart of wit met Jaap, ook in zijn lessen. Een voorbeeld hiervan dat vaak tijdens de lessen aan bod kwam betreft het ecocentrisme. Kruithof vroeg in de klas letterlijk “wie er mee was” met zijn visie – sommigen staken hun vinger op, anderen niet. Van diegenen die “niet mee waren” kon hij niet begrijpen dat ze misschien wel zinvolle

argumenten hadden om hem niet te volgen in zijn redeneringen. Hij interpreteerde dat onmiddellijk als conservatisme. Hij kon zich daar ook sterk over opwinden, het viel hem moeilijk dat studenten zijn opinies niet altijd deelden. Hij had zelf een intellectuele stap gezet, dus was het nogal logisch, vond hij, dat anderen die ook zetten. Dat klinkt een beetje hard, want hij kon natuurlijk wel heel subtiel denken. Maar de ideologische beladenheid van zijn opvattingen sleepte hem soms mee naar standpunten die wat mij betreft niet vol te houden waren.

U bent vegetariër en natuurliefhebber. In zijn boek *De mens aan de grens* introduceert Jaap Kruithof zoals gezegd het ecocentrisme. Hoe staat u daar tegenover?

Ik was het daar niet mee eens. Laat ik het nog even kort uiteenzetten: het ecocentrisme houdt voor Kruithof de gedachte in dat ecosystemen intrinsieke waarde hebben. Als je die gedachte een beetje scherp stelt, betekent dat dus dat ook zonder mensen, of in elk geval zonder wezens die in staat zijn te waarderen, een ecosysteem waarde kan hebben. Dat lijkt mij filosofisch onhoudbaar. Naar analogie: zoals er ook geen geluid kan zijn zonder dat je horende wezens hebt, zo kun je ook geen waarde hebben zonder waarderende wezens. Daarmee heb ik niet gezegd dat ecosystemen daar zijn om mee te doen wat wij willen. Natuurlijk niet, maar dat was een nuance waar Jaap Kruithof niet kon mee leven. Ontkennen dat er zoets is als “intrinsieke waarde” hoeft natuurlijk niet te betekenen dat alles een status krijgt alsof het axiologisch vogelvrij is. Ik kon Kruithofs standpunt theoretisch niet volgen, maar ook de praktische consequenties ervan vond ik onaanvaardbaar. Voor Jaap was het zo – dat was nu eenmaal zijn manier van kijken naar heel veel kwesties, ook naar politieke en sociologische – dat het geheel steeds belangrijker was dan het onderdeel. Hij begreep natuurlijk zelf ook dat je met het ecocentrisme bijvoorbeeld de jacht kon goedpraten. Als er teveel olifanten komen in een ecosysteem, en het ecosysteem dreigt daardoor ten onder te gaan, dan moeten die olifanten afgeslacht worden, zo simpel is dat. Dus het individuele organisme dat bewustzijn heeft, dat sociale relaties kan hebben, enzovoort – zoals een olifant – dat was voor hem qua waarde ondergeschikt aan het geheel, terwijl het geheel in mijn opvatting eerder een abstractie is. Het geheel zelf voelt niets, weet niets, kent niets, heeft geen toekomst waar het zich van bewust is, heeft geen plannen enzovoort; het individuele organisme natuurlijk wel, of toch ten dele. Daarom ben ik vegetariër en is hij dat nooit geweest. Hij ging soms zo ver om te zeggen dat een slagerij eigenlijk een moordenaarswinkel is, maar hij was daar niet consequent in. Als iemand vegetariër werd, dan betekende dat volgens Kruithof niet veel; dat was ook typisch voor hem. Hij redeneerde in termen van revoluties. Er moest zo snel mogelijk een hele ommezwaai komen, op een sociologisch zo hoog en zo breed mogelijk niveau. Mensen die individueel hun gedrag veranderen vanuit ethische overwegingen, zoals iemand die met de fiets in plaats van met de auto begint te rijden, of die vegetariër wordt, dat getuigde van een soort plattelandspastoorsmentaliteit vanuit zijn perspectief. Ik had het daar moeilijk mee. Je moet ergens consequent zijn in wat je zegt of denkt. Voor mij is het werk van Peter Singer en anderen, die de klemtoon leggen op het vermogen tot lijden, het ervaren van welzijn of onwelzijn, pijn of ongemak, van individuele organismen, altijd belangrijker geweest – en filosofisch sterker – dan ecocentrische ideeën of opvattingen. Persoonlijk trek je daar dan ook de consequenties uit voor je handelen. Ik zat hier op dezelfde lijn als Michel Vandebosch, met wie ik samen met Kruithof vaak discussieerde, kort na mijn studententijd, over dit soort kwesties.

In hoeverre kan Jaap Kruithof volgens u gezien worden als een voorloper van de Brights-beweging?

Ik denk niet dat hij zich daar zou door aangesproken voelen. Ten eerste, het naturalisme zoals mensen dat in de Brights-beweging naar voren brengen, is iets anders dan het soort natuurfilosofie waar Jaap het over had in zijn *De mens aan de grens*. Dat moet je eerder als milieu­filosofie beschouwen. Het naturalisme in de filosofische zin houdt eerder in dat je enkel wetenschappelijke middelen accepteert om alles wat zich in de wereld voordoet, inclusief de werking van ons eigen brein, te begrijpen, en dat er dus niet zoiets als mirakels bestaat. Nu was Jaap natuurlijk wel een naturalist, methodologisch gezien. Hij aanvaardde de wetenschappelijke methode, was een atheïst, hij hield niet van zweverig gedoe; en dat vind ik allemaal heel correct. Maar ik denk dat thematisch gezien de Brights-beweging zijn ding niet was. Voor hem waren kwesties die met sociale en economische onrechtvaardigheid te maken hebben, zoals derdewereldproblematiek, veel belangrijker, dan de topics waar de Brights mee bezig zijn. De Brights zijn meer bezig met scepticisme, rationeel denken, enzovoort. Dat vond hij wel belangrijk, maar het kwam toch maar op het tweede plan. Hij kan mij natuurlijk niet meer tegen­spreken, maar ik denk dat hij eerder zou geredeneerd hebben in de zin van: “doe eerst iets aan de leefomstandigheden van mensen, en dan zal de impact van religie en al dat soort dingen wel vanzelf verminderen; want ze zijn bijgelovig, religieus en irrationeel net omdat ze onderdrukt zijn, geen inkomen hebben, geen middelen hebben.” De Brights daarentegen, mensen als Dennett, Pinker, Dawkins, die hoor je maar zelden praten over sociale onrechtvaardigheid of economische kwesties. Zij focussen zich bijna enkel op bijgeloof, irrationalisme en pseudo-wetenschappen.

Jaap Kruithof heeft samen met Leo Apostel de richting moraalwetenschap aan de UGent opgericht. Hoe waardevol is dit project? Hoe gaat de richting verder evolueren, denkt u?

Ik denk dat dat buitengewoon waardevol is. Je moet dat zien in de context van toen: het Vlaanderen van de jaren zestig. Dat is natuurlijk van vóór mijn tijd, dus ik heb het zelf niet meegemaakt, maar ik zit er ondertussen toch al lang genoeg in om dat een beetje te kunnen evalueren, en ik denk dat dat – zeker in die tijd – enorm belangrijk was. Ikzelf – en dus de huidige generatie studenten zeker niet – kan me amper voorstellen hoe het verzuilde katholieke Vlaanderen van de jaren zestig was. Hoe er bijvoorbeeld nagedacht werd (of je zou moeten zeggen: niet nagedacht werd) over seksualiteit, abortus, euthanasie; kortom, al die zaken waar wij vandaag de dag moeiteloos kunnen over discussiëren, en die voor een stuk verworven rechten zijn geworden. Dat was in die tijd nog helemaal niet het geval. De katholieke moraal lag als een deken over Vlaanderen. Iedereen dacht in die sjablonen. Ik denk dat mensen als Kruithof een bijzonder grote rol hebben gespeeld in de afwenteling van die moraal. Kruithof bereikt niet enkel een beperkt aantal studenten, maar ook de pers en de media. Hij kwam vaak op televisie, en in die tijd had je maar één of twee kanalen – mensen keken naar Brussel-Vlaams of Brussel-Frans. Zelfs ik herinner me dat nog uit mijn kindertijd. Dus als je toen op televisie kwam, dan had iedereen het gezien. Dat is heel anders dan nu. Er zijn dan ook verschillende generaties moraalwetenschappers opgeleid die in het onderwijs zijn terechtgekomen. Het is niet te schatten hoeveel honderdduizenden mensen het effect daarvan hebben ondergaan.

Ik denk dus dat het project van de moraalwetenschap erg belangrijk is geweest en dat daar zeer interessante dingen zijn uitgekomen waar Jaap Kruithof minstens onrechtstreeks een rol heeft in gespeeld. Ik denk bijvoorbeeld aan de abortuswet en de euthanasiewet. Dat zijn voor België twee belangrijke wetten, maar ook op wereldschaal, want er is maar een beperkt aantal landen met een euthanasiewet. Abortus is in veel landen ook nog steeds problematisch. Koning Boudewijn heeft nog geweigerd om de abortuswet te ondertekenen. Het geeft aan hoe dat toen leefde, en nu nog, in feite.

Mensen zoals Etienne Vermeersch en Hugo Van den Enden zijn studenten van Kruithof en zeer sterk door hem beïnvloed, ook al ontwikkelden ze over tal van kwesties radicaal andere meningen. Zij hebben een zeer grote rol gespeeld in die abortus- en euthanasiewet. Niet alleen zij, maar hun invloed valt niet te ontkennen. De discussies zouden anders geweest zijn zonder hen. Of denk aan de seksuele emancipatie: zonder mensen als Jos van Ussel en Bob Carlier (van die laatste heb ik ook nog les gehad) was dat helemaal anders geweest. Dat waren ook studenten van Jaap Kruithof. Zijn maatschappelijke invloed, via anderen, is in die zin ongetwijfeld heel groot geweest. Dat zet zich natuurlijk ook vandaag nog door, via een jongere generatie van mensen die bij Kruithof doctoreerden, zoals Koen Raes en Freddy Mortier.

Ik moet hier wel aan toevoegen dat dit alles op zich nog geen *moraalwetenschap* is. Het is wel helder denken over morele kwesties, en dit op een emancipatorische, ontvoogdende, vaak progressieve manier. Maar de *moraalwetenschap*, dat ligt ingewikkelder. Je kunt moeilijker aanduiden waar nu precies de resultaten liggen. Je hebt natuurlijk de studies van Kruithof zelf: *De zingevoering* en *Eticologie*. Dat zijn zeer goede studies over het morele fenomeen. Daar zijn talloze thesissen en ook wel wat doctoraten uitgekomen, binnen onder meer de sociologie van de moraal. Dat is heel interessant, maar het concept *moraalwetenschap* is moeilijk in te schatten. Kijk, mensen die momenteel aan onze vakgroep onderzoek doen naar artsen en hun beslissingen over bijvoorbeeld het levens-einde, dat is *moraalwetenschap*. Men bestudeert een bepaald domein – in dit geval een onderdeel van het medische – en hoe mensen daar omgaan met morele dilemma's of morele kwesties. Ikzelf ben betrokken bij neuropsychologisch onderzoek naar moraliteit (morele intuïties over rechtvaardigheid e.d.). Dat soort zaken leeft vandaag de dag internationaal vrij sterk, en dat is natuurlijk schatplichtig aan de oorspronkelijke opzet van de studie van de moraal op een wetenschappelijke manier uit de jaren zestig. Als ik nu met Jan Verplaetse en onze groep onderzoek doe naar bijvoorbeeld altruïsme, empathie en detectie van bedrog, dan doen wij dat omdat wij uit die richting komen. Toen wij studeerden (ik heb in Gent filosofie gedaan, maar dat overlapt), bestond dat project al meer dan twintig jaar, en je ziet dat zich dat toch doorzet. Misschien moet je zelfs zeggen: pas nu breekt het echt goed door, omdat we nu meer middelen hebben dan toentertijd: van sociologische aard, op vlak van evolutiewetenschappen, van neurowetenschappen... In die zin doen wij nu echt aan moraalwetenschap: op een wetenschappelijke manier bestuderen hoe mensen morele wezens zijn. Men deed dat vroeger ook al, maar misschien breekt het pas nu echt goed door dankzij de mogelijkheid om diverse wetenschappelijke disciplines te integreren.

Kruithof zelf stond daar wat ambigue tegenover. Aan de ene kant waardeerde hij dat sterk, maar aan de andere kant nam zijn ideologische en idealistische kant soms de bovenhand. Als hij in onderzoek geen aanknopingspunt zag om in de maatschappij iets te veranderen, dan was het niet goed. Hij was geen wetenschapper in de klassieke zin

van het woord: iemand die objectief een aspect van de werkelijkheid bestudeert. Hij wilde die werkelijkheid ook veranderen.

U bent, binnen de onderzoeksgroep The Moral Brain, zelf al een paar jaar actief op zoek naar de wortels van moraliteit in het menselijk brein en de menselijke evolutie. Wat vond Jaap Kruithof hiervan?

Ik heb hem daar nooit iets horen over zeggen. Hij vond wel – zo was hij nu eenmaal – dat het de verkeerde kant uitging met de wereld, dus ook met de opleiding en de vakgroep moraalwetenschappen. Daar ben ik het niet mee eens, en niet omdat ik er zelf middenin zit. Het was eerder omdat hij iemand was die met spijt op 65 is moeten vertrekken, en die daar dan tien jaar later op terugblijkt, daar ondertussen een heel eind vanaf staat en zich daar steeds minder in herkent – dat is begrijpelijk. Ik weet niet letterlijk wat hij over het onderzoek dat momenteel binnen de moraalwetenschappen gebeurt zou gezegd hebben, maar hij zou dat wellicht niet positief hebben gevonden.

Was dat dan niet conservatieve kant van Jaap Kruithof? Vooral omdat u eerder opmerkte dat hij er niet voor terugdeinsde om studenten conservatief te noemen.

Misschien is dat wel zo. Er waren voor Jaap Kruithof niet veel tussenwegen mogelijk – je was voor of tegen. De vijanden van zijn vijanden waren automatisch zijn vrienden, en de vrienden van zijn vrienden waren ook zijn vrienden. Hoewel hij heel genuanceerd kon denken aan de ene kant, kon hij toch mensen en ideeën kapittelen als, inderdaad, ‘ouderwets’, ‘conservatief’, ‘irrelevant’, ‘oninteressant’ en ga zo maar door. Daar kon hij heel scherp in zijn. En misschien kan je zeggen dat dat een vorm van conservatisme was, dat hij niet openstond voor alternatieve inzichten.

Eén van Kruithofs belangrijkste werken is *De zingever*: een antropologische studie, bedoeld om een morele studie op te bouwen. Uzelf bent als professor sterk beïnvloed door het darwinisme. Welke gelijkenissen en verschillen zijn er volgens u? Heeft het darwinistische paradigma iets te leren van *De zingever*?

Wat is het *darwinistische paradigma*? Dat is een heel algemene omschrijving. Voor veel mensen betekent dat heel verschillende dingen. Voor mij gaat het over de mogelijkheden die moderne evolutietheorie ons biedt om zeer diverse vragen wetenschappelijk te benaderen. Er zijn zeker linken hier met Kruithofs *De Zingever*. De filosofische visies die daarin ontwikkeld zijn, zijn sterk mee geïnspireerd door wetenschap, inclusief evolutietheorie. De evolutietheorie op zich kan niet veel leren van een filosofische mensvisie, het is eerder omgekeerd. Kruithof heeft in *De zingever* geprobeerd om een positief mensbeeld naar voor te brengen, dat rekening houdt met wetenschappelijke gegevens over die mens, en evolutietheorie is daar onmisbaar. Je weet dat hij daar uitgaat van het punt dat de mens een geëvolueerd wezen is, in een natuur en een universum dat zich van ons niets aantrekt. Het heeft ons wel voortgebracht, maar houdt geen rekening met ons. Het heeft ons niet geprogrammeerd, we zijn niet verwacht. We zijn in die zin contingent: we konden hier zijn, maar we konden hier ook niet zijn. We zijn hier nu wel; we zijn in het leven geworpen. Een existentialistische visie, kortom, wetenschappelijk onderbouwd door onder meer evolutietheorie. Wat ik probeer te doen is in die zin nog steeds hetzelfde. We zijn daar nog steeds mee bezig, met vragen over het wezen van de mens en wat die mens dan moet doen en mag doen en niet mag doen. Ik ga uit van zo'n wetenschappelijk mensbeeld – een mens die niet verwacht is, die alleen is in deze kos-

mos, voor zover wij weten. Maar dat weerhoudt ons niet om er toch iets van proberen te bakken. Dat is het standpunt van Jaap Kruithof. In *De zingever* zegt hij dat dat kan, dat de mens dat zelf kan doen. Onze geëvolueerde natuur en ons contingente statuut leiden niet noodzakelijk tot nihilisme, wel integendeel. Dat is ook mijn standpunt. Het conflict met diegenen die een ander mensbeeld hebben is natuurlijk nog altijd aan de orde. Allicht op een andere manier dan in de jaren zestig, maar het is nog altijd zeer duidelijk een conflictueus iets, zelfs planetair. Er is ook een uitbreiding naar allerlei medisch-ethische, bio-ethische en dergelijke kwesties. Dat is een discussie uit dezelfde invalshoek als degene die hij toen had, maar dan in de jaren 1990 en 2000. In allerlei kwesties heb ik andere standpunten dan Kruithof, maar wat dat betreft, doe ik eigenlijk hetzelfde. Wijsgerige antropologie als de studie van “het wezen van de mens”. Als je dan tot de conclusie komt dat de mens een dier onder de dieren is, weliswaar met een aantal bijzondere eigenschappen, dan dwingt ons dat om diverse oude, maar diepe vragen opnieuw te stellen: hoe moet ik omgaan met mijn leven? Wat met dood en ziekte? Hoe moet ik handelen met het oog op de toekomst? Dat zijn de wijsgerig-antropologische vraagstukken waar Kruithof mee bezig was in *De zingever* en waar ik nu op mijn manier mee bezig ben.